

CAP. XVII

DE LA ABDICARE PANĂ LA MOARTE.

Șapte ani domnise Alexandru Ioan I asupra României; șapte alții trebuiau să mai trăiască, purtându-se prin străini, până ce el să se stingă în odihna de veci. S'ar putea crede că istoria domniei lui trebuia să se încheie cu sfârșitul ei, și că soarta omului nu poate să ne intereseze, întru cât nu scriem biografia lui Alexandru Cuza, ci istoria României sub domnia lui.

Individualitățile joacă însă un rol foarte mare în istorie care este, pentru o bună samă, chiar lucrarea lor, de și în cea mai mare parte o lucrare neconștientă; și cu cât individualitatea va fi mai sus pusă în scara organismului social, cu atita înriurirea ei va fi mai covârșitoare.

Am văzut cum cele mai multe din marele evenimente întâmplăte pe timpul domniei lui Alexandru Ioan I, sau își aveau în el chiar începătura, sau primiaș de la el imboldirea și îndreptarea în cotro se mișcaș. În asemenea împrejurări, studiul personalității dă adese ori cheia faptelor istorice. Dacă ne îndeletnicim cu schițarea unor împrejurări ce depășesc domnia fostului domnitor, o facem spre a

pătrunde mai bine în firea intimă a caracterului său, generatorul faptelor din timpul cît a domnit. Multe din aceste fapte, prin patimele timpului, au căutat a fi puse pe sama unor altor înboldiri decît cele adevărate, și este treaba istoriei de a stabili adevărul, nu numai asupra faptelor, ci și asupra cauzelor ce le produc. Pentru a judeca tocmai asupra acestora, e de nevoie de a desfunda pe cît se poate mai adînc izvorul din care în mare parte ele au purces: pornirile psihice ce împingeau pe acela ce contribui mai ales la a lor îndeplinire.

Am schițat, pe cît a fost cu putință, din puținele date culese asupra lui Alexandru Cuza înainte de a se urca în tron, trăsăturile caracterului său. În timpul domniei, sub lovitura puternică a faptelor, îngrămădite de vârtejul timpului, unele părți din acest caracter, și mai ales ideile înflorite pe el, au putut să fie întru cît-va prefăcute și schimbate; legăturile lui mai adînci însă, acele prin care caracterul se prinde de complexia psihologică și fiziologică, au rămas nestrămutate, ca stîncă de granit, neroasă de valurile mării. Cînd cunoaștem mînunchiul de însușiri sufletești cu care Alexandru Cuza intrase în harnică muncă a domniei; cînd vom regăsi acest mînunchiu întreg și neștirbit, după ce el se retrage în trista odihnă a pribegiei, nu se va mai putea tăgădui existența lui și pe timpul cînd patimele deslănțuite ale contimpuranilor căuta să-l întunece.

Apoi este și o datorie omenească de a nu arunca în uitare și ca un lucru netrebnic, sufletul ce a lucrat la propășirea întregului. Destui sunt oamenii ce trec prin viață, fără a lăsa nici o altă urmă pe pămînt decît cîte-va lacrimi ale rudeniilor vărsate pe groapa ce-i înghite. Cel puțin acei fericiți muritori pe care geniul său soarta lor i-a adus în frun-

tea trebilor, să nu fie trecuți cu vederea, de oare ce ei au fost puși, fie prin însușirile lor, fie prin împrejurări, în puțința de a da măsura puterilor lor sufletești, și este tot deauna o datorie pentru om a căuta să-și cunoască natura din desvăluirea acelei a semenilor săi.

Aceste considerații să îndreptățască ultimul capitol al scrierei noastre care se îndeletnicește cu împrejurările vieții fostului și celui întâi domnitor al României întrunite, după ce el reintră iarăși în viața privată din care se urcase pe scaunul domniei.

Pribegirea. Eșind din țară, principele Alexandru Cuza se duce la Viena, unde vede pe ducele de Grammont, ambasadorul francez de la curtea austriacă. Statornic în hotărîrea sa de a nu întoarce asupra țării indignarea și poate și dorința de răzbunare pe care i-o împlîntase în inimă fapta din 11 Februarie, principele ținîndu-se de făgăduința dată generalului Goleșcu, de a lucra și ca principe român precum făcuse ca domnitor la introducerea unei dinastii străine în tronul României, stăruiește pe lângă ambasador pentru realizarea acestei ținte.¹

De abia sosit la Paris, principele Cuza primește o scrisoare din partea unui Epailly d'Augivé Bérenger care se intitulează „membru al institutului istoric din Franța, vechiul cap de secție la ministerul de război, coborîtor din familia regelui Berengar din Ivrea (din Italia, după Carol cel Mare) și nepot al lui Ludovic cel Bun (Louis le Débonnaire) re-

1. Dovadă este convorbirea însuși a *ducelui de Grammont* cu principele, urmată mai tîrziu, la 24 Aprilie 1867, la Döbling lângă Viena (vezi mai sus, p. 53) și petiția adresată de secretarul principelui Cuza, *Baligot de Beyne*, marchizului de Moustier, ministrul afacerilor străine din Paris din 12 Iunie 1867. (Mai jos p. 240).

gele Franției. Acest personaj cerea principelui Cuza favoarea de a fi luat ca secretar, iar dacă nu s'ar putea aceasta, atunci principele să-l ajute a fi ales în România ca principe străin—intru cit e și unul și altul—străin și principe, ca strănepot de rege—făgăduindu-i că, dacă ar izbuti în această țintă, prin ajutorul persoanelor ramase credincioase fostului domnitor, el peste cîte-va zile ar înapoi domnia acestuia, „ceea ce ar fi un minunat renghiu jucat conspiratorilor care deposedase atit de trădător pe Al-teța Voastră“.²

Istoria se îngrijește une ori a-și discreți fruntea și a pune cîte o notă veselă în tragicele conflicte din care ea se alcătuieste. Este curios însă de a se întilni, și în veacul al XIX-le, vinarea tronului României de către niște vintură-țară, precum se făcea lucrul în vremile mai vechi.

Dacă însă fostul domnitor lucra pentru introducerea unei dinastii străine, și era departe de a se gândi a relua poziției din care fusese aruncat, protivnicii săi din țară și din străinătate nu-l lăsaū în liniște.

Intimplindu-se ca principele să însoțască pe soția lui până la Lemberg, de unde ea pleacă spre a petrece cit-va timp la Ruginoasa, gazetele vieneze și cîte-va din cele franceze se folosesc de eșirea principelui din Paris, spre a scorni vestea, că el s'ar fi dus la Petersburg, pentru a uneli de acolo reînturnarea lui în România cu ajutorul unor oștiri rusești. Această veste se răspîndise înadins, spre a se întări învinuirea de trădare către Rusia adusă fostului domnitor, ca unul din motivele de căpitenie ale detronării lui.

Această iscodire care nu avea nici un fond de a-

2. Scrisoarea din 14 Martie 1866 în *Hîrțile Rossetti*.

devăr, face pe principele Cuza să iasă din tăcerea pe care o păstrase până atunci și, reîntors în Paris, el scrie în 20 Aprilie 1867 principelui Carol, arătându-i intenția sa de a reîntra în România, spre a-și pune la cale mai multe interese, rămase necăutate, din cauza grabnicei sale destăruări. Pentru ca nu cumva să se dea călătoriei sale în țară altă interpretare decît înțelesul pe care-l avea în adevăr, principele Cuza se hotărăște să-i destăinuiască toată gândirea lui, „împlinindu-și astfel o datorie ce i o impunea atît caracterul lui cît și trecutul lui ca cetățean și ca domnitor“ : El spune în acea scrisoare, că „în 1857, la divanul *ad-hoc* al Moldovei, am fost unul din cei d'întăiu deputați care au exprimat și subsemnat dorințele țării pentru unirea cu Valachia și pentru un principe străin. Speranțele noastre nu se putură împlini atunci. Mai tirziu în 1859, voturile unanime ale ambelor adunări îmi dederă îndoita coroana a României. Înălțat pe acest tron ce nu ambiționasem, declarăiî îndată și solemn, că voiî pune onoarea mea și gloria mea în îndeplinirea dorințelor poporului român. Fe-care știe în România, că n'am pregetat nici-cum a formula această îndatorire ce luam într'o scrisoare adresată, a doua-zi chiar după alegerea mea, către Sublima Poartă și puterile garante. Încercările mele nu izbutiră atunci și au trebuit să aștept un timp mai favorabil. Cel puțin am avut mulțămirea de a realiza unirea Principatelor, a face din trei milioane de clăcași trei milioane de proprietari, a înapoia țării a cincea parte din pămîntul său uzurpat de clerul grec al locurilor sînte, a da tutor Romînilor fără excepțiune drepturile electorale de care era lipsită pre nedrept marea majoritate a națiunei, a constitui puternic egalitatea civilă și politică și, în fine, a traduce în fapte mai toate dorințele divanurilor *ad-hoc* din 1857

„Cu toate acestea sarcina mea nu avea să fie îndeplinită în ochii mei, decît în ziua cînd aş fi putut ceda tronul unui principe eşit dintr'o familie domnitoare în Europa. Înălţimea Voastră a putut urmări în hîrţile mele şirul acestei constante preocupări. Turburările din 3 (15) August 1865 veniră a proba că pretenţiilor indigeni nu abdicaseră încă. Crezui atunci sosit momentul de a lucra şi, după şapte ani, de a satisface dorinţele poporului român contra acestor încercări antinaţionale. Aveţi în mîna, Măria Ta, scrisoarea ce adresam, la 1 Octombree acelaş an, împăratului Napoleon, ca suveranului care în toate împrejurările arătase cele mai calduroase şi mai folosite simpatii atît principelui Romînilor cit şi României. Maria Ta, cunoaşteţi dar foarte bine că împărtăşam Majestăţii Sale Imperiale intenţiunea mea prea hotărîtă de a abdica şi a ceda tronul unui principe care mi-ar fi dat garanţii serioase pentru viitorul ţărei mele. Aveam onoarea tot-d'o-dată de a solicita bine-voitoarele consilii ale împăratului pentru alegerea acestui principe. Doue luni mai tîrziu, la deschiderea sesiunii corpurilor legiuitoare, mesagiul meu reamintea Romînilor făgăduinţele mele din 1859. (Reproduse aici locul din messjul din 1865, în care spune că „e gata a părăsi tronul pe care-l deţine numai ca un deposit sacru“³).

„Astă-zî, Maria Ta, toate dorinţele mele s'au împlinit! Acest deposit sacru a fost pus în minele Voastre, de Romîni însuşi, şi singura mea părere de rău este că n'am avut timp să vi-l ofer eu însumi şi în numele lor. Aceasta ar fi fost peatru mine cea mai frumoasă răsplată şi adevărata încoronare a domniei mele.“⁴

3. Mai sus, p. 57.

4. Acesta este răspunsul indirect pe care fostul domnitor îl făcea protivnicilor săi care tocmai îl muştrau, spunînd, că „si le prince Couza

„Am crezut de datoria mea să dau aceste explicațiuni înălțimei Voastre. Nu mă indoesc că Maria Ta le va primi cu aceeași bună-credință care mi le a dictat.

„Redevenit simplu cetățean în țara mea, aspir numai la fericirea de a găsi în ea, împreună cu familia mea, existența pacinică și rezervată care convine deprinderilor și pozițiunii mele. M'aș crede ferice mai cu seamă, Maria Ta, de aș avea odată ocaziunea a vă repeta în persoană asigurarea sentimentelor mele și de a vă exprima dorința mea pentru fericirea și durata domniei și dinastiei Înălțimei Voastre Sere-nisime“.⁵

Tot pe atunci Baligot de Beyne, secretarul principelui Cuza, cerînd voie să se întoarcă în București spre a-și căuta de oare care interese, nu poate obține această învoire decît cu mare greutate și în urma intervenirei reprezentantului Franței, fiind că era bănu-it că trimisese din țară, înainte de a o părăsi, trei scrisori către ziarul *La Patrie*, tavorabile fostului domnitor, și că ar reveni acuma în București, spre a culege iscălituri în favoarea unei reintronări a principelui Cuza. Aceste știri erau trimise de ministrul afacerilor străine a Franței, marchizul de Moustier agentului său din București baronul d'Avril. Pe atunci politica franceză tot credea ca fostul domnitor fusese o unealtă a intrigilor rusești; ea căuta prin depeșa trimisă reprezentantului Franței din București să garanteze pe principile Carol, persoana plăcută pe atunci încă la curtea Franței, contra unor proiecte de răsturnare ce se credea unelitate din partea fos-

eût été fidèle à son mandat et digne de sa haute mission, les Roumains seraient parvenus à la réalisation de leurs vœux sans secousses et en évitant aux puissances garantes de nouveaux embarras: *Appel des Roumains à la conférence*, Paris, 1866, p. 8.

5. *Lettre du prince Couza au prince Charles*, din 24 Aprilie 1867, București, Iunie 1861. Copia în *Hîrtiile Rossetti*.

tului domnitor. Baligot de Beyne, aflind din gura baronului d'Avril cauza greutăților ce se opusese la reîntrarea lui în București, trimite o plîngere către marchizul de Moustier în care, pentru a se apăra, trebuia să apere pe principele Cuza al căruia instrument era bănuît că este. În această scrisoare, secretarul începe prin a arăta, că „principele Cuza a opus tăcerea disprețului contra clevetirilor împrăștiate pe sama lui de oameni ce au făptuit actul din 11 (23) Fevruarie 1866, act pe care nota anexată pe lângă depeșa Excelenței Voastre din 28 Mai, îl vestejește cu drept cuvînt cu epitetul de trădare rușinoasă. Alteța sa principele, încrezătoare în bunul simț al nației romine, știea că adevărul și-a face drum și va birui minciuna. Ea are convingerea, că conștiința publică se va rescula contra învinuirilor interesate răspîndite prin țară. Principele Cuza nu s'a înșălat ; reacția a fost imensă ; ea își urmează cursul și nota Excelenței Voastre d-le ministru recunoaște că numele Alteței sale se bucură și acuma de o netăgăduită înriurire în România. Nu voi tagădui că aceste manifestații să nu fi fost dulci inimii principelui Cuza : dar ceea ce pot mărturisi în acelaș timp este, că principele a văzut cu părere de rău, că aceste manifestații au luat forma unei opoziții care a sămănat mari piedici sub pașii urmașului său. Devotat cu suflet curat cauzei principelui străin, al căruia a fost în timp de zece ani și mai ales în timpul domniei lui, apărătorul cel mai de samă și cel mai autorizat, principele Cuza deplîngea mai mult decît ori cîine luptele partizilor care săpau de la început noul rînd al lucrurilor. Zic, mai mult decît ori cîine pentru că, a doua zi după eșirea ei din Principate, Alteța Sa ridicîndu-se deasupra simțimintelor de răzbuinare pe care rușinoasa trădare din 11 (23) Fevruarie le ar fi putut îngramădi în un cuget de rînd, și îngrijit numai de interesele

României, făcea la Viena pe lângă reprezentantul împăratului Napoleon, acel demers atît de demn și atît de patriotic pe care Excelența Voastră a trebuit să-l cunoașteți și care a atras asupra principelui mărturisirea înălțătoare a stimei Maiestății sale imperiale. Principele Cuza apoi, ajuns la Paris, și-a făcut o datorie de a repeta la toți Romîni care veniau să-l salute, că el se lepădase cu desăvîrșire de a juca orî ce rol politic; că principele Carol putea să fie rău încunjurat, rău sfătuit; dar va ajunge într'o zi a deosebi pe cei buni de cei răi; că datoria orî carui cetățean cinstit era de a ajuta pe principele Carol, de a se aduna în jurul lui, pentru că el reprezenta un princip de statornicie care este scăparea țarei. Principele Cuza însă, urmează petiția mai departe, a fost nevoit să rumpă tăcerea, cînd a văzut cum gazetele vieneze îl acuzaū de uneltiri cu Rusia pentru a recăpăta tronul, și el a adresat atunci principelui Carol scrisoarea cunoscută și pregătise chiar o alta cătră împăratul Napoleon, în care îi arăta demersul făcut pe lângă noul domnitor al României. De și scrisoarea n'a fost trimisă împăratului, cea a principelui Cuza cătră principele Carol este cunoscută cabinetului francez și nota, anexată pe lângă depeșa ministrului afacerilor străine a Franței cătră baronul d'Avril, se ocupă cu urmările ce le ar putea avea pasul fostului domnitor. Acea notă se teme mai ales, că în cazul unui răspuns negativ al principelui Carol, principele Cuza, întemeindu-se pe simpatiile ce le are în țară, să nu între fără de voie în ea și să provoace o mișcare de turburare. Mă grăbesc, urmează secretarul, a vă scoate din îngrijire domnule Ministru, asupra scopurilor principelui Cuza. Fără îndoială că Alțeta Sa a dat în viața ei de cetățean și de principe domnitor, dovezi înmulțite de curaj, de energie și de hotărîre; dar cins-

tea și patriotismul lui sunt dovedite și ele prin numeroase exemple. Nu pot deci înțelege ca vorba lui să fie pusă în îndoială în o împrejurare pe care îndrăznesc să o numesc solemnă, când principele Cuza face un demers de la sine și la care nimic nu-l îndatoră, în niște termeni așa de lămurii și așa de demni pe lângă principele domnitor al Românilor. Când principele Cuza voia să înștiințeze pe împăratul despre acest demers și să pună pentru a zice ast-feliu declarația lui de recunoaștere a principelui străin sub înaltul patronaj a Maiestatei sale imperiale, este greu de a se presupune la Alteța Sa un gând ascuns care s'ar împăca rău cu respectul și adinca deferență pe care în totdeauna a arătat o M. S. I.

„Ori cine cunoaște în adevăr pe principele Cuza trebuie să răspingă asemenea presupunerii nevrednice de el. Pot deci să dau cele mai formale desmințiri scopului atribuit Alteței Sale, de a se înainta până la hotarele Moldovei.⁶ El nu are de gând să treacă aceste hotare fără învoirea principelui Carol. Și apoi chiar dacă i s'ar învoi această reîntrare, încă este o întrebare dacă principele Cuza, cunoscând starea spiritelor, ar face întrebuintă de ea. El ar aștepta desigur cu răbdare, în străinătate, ca liniștirea partizilor să-l învoiască a intra în țara lui, fără nici o primejdie pentru un guvern al căruia succes și prosperitate sunt în ochii săi singura cale de scăpare a României. Știm bine că puțini oameni vor admite desinteresarea principelui Cuza, mai ales față cu sorții foarte favorabili pe care Alteța Sa ar fi sigur a-i întâlni în starea spiritelor și în înriurirea netagaduită ce este alipită de numele său și de marile acte ale domniei lui. Ast-feliu de lepădări sunt în adevăr rari

6. Urma a adevărit desmințirea. Principele s'a întors de la Lemberg la Paris și nu s'a dus nici în Rusia, nici n'a cercat să intre în România.

în viața politică. Dar cînd ne aducem aminte de proiectele lui de abdicare, dovedite prin demersuri pe care Excelența Voastră nu poate să nu le cunoască, fiind sprijinite chiar prin acte oficiale; cînd se știe că principele a răspins toate proiectele de reîntornare, formate aci până la venirea principelui Carol și ale cărora izbîndă părea neîndoelnică; cînd cine-va a fost martur, precum am fost eu nu de mult la Paris, a staruinței Alteței Sale în ideile de retragere absolută; cînd a putut trăi cineva, precum am avut cîntea a o face, în timp de cinci ani, în intimitatea principelui și cînd a văzut pe Alteța Sa neconținut ocupată de a pune un capăt unui rol al căruia magnet de căpitanie, onorurile și exercitarea directă a puterii, erau neplăcute firei lui intime — se mai poate îndoi cine-va ca hotărîrea principelui să nu fie în adevăr sinceră“ ? ⁷

Francezii trebuiau în curînd să schimbe ținuta lor față cu principele Carol, anume cu cît se accentua rivalitatea lor cu Prusia, din a căreia casă domnitoare se trăgea noul domn al României. Mai ales pe la începutul lui 1868, după nenorocita afacere a Luxemburgului, în care comitele de Bismark jucă atît de crud pe împăratul Napoleon, și apoi încă și mai mult, după răspingerea amestecului acestuia în afacerea ducatelor daneze, politica franceză era foarte dispusă a înlătura pe principele Carol din tronul României și gîndindu-se, cu cine să-l înlocuiască, bine înțales că trebuia să se opriască la fostul domnitor ce atîta timp se bucurase de simpatiile ei.

Aflîndu-se la Döbling, lângă Viena, principele Cuza primește în 24 Aprilie 1868 vizita ambasadorului francez din Viena, vizită ce avea de scop a încerca pe principe asupra unei întimplătoare reîntornării a

7. Petiția lui Baligot de Beyne, către marchizul de Moustier ministrul afacerilor străine din Franța, din 12 Iunie 1867. Copia în *Hîr-tiile Rosețti*.

lui în scaunul României. Cu prilejul schimbării cuvințelor de politeță, principele spune ducelui de Grammont că, dacă nu a fost să-l vadă, a făcut-o fiind că nu ar vrea să facă a se vorbi de el; că el pune un soi de demnitate în această chestiune, și că nu se înșală o dovedesc tocmai atacurile cărora a fost expus în ziarul *La Patrie*. De odată ducele schimbă tonul și spune principelui, că lucrurile ar merge rău în România; că principele Carol nu s'ar ținea de făgăduința dată, mai ales de alianța sa cu împăratul; că pe de altă parte primește vești, că Brăteanu ar voi să răstoarne pe principele și să proclame republica; o mulțime de știri contrazicătoare din care nu știe ce trebuie să creadă, și se roagă de principe să-i spună părerea ce o are despre evenimentele ce se desfășoară în țara lui. Domnitorul, simțind unde voia să ajungă ambasadorul, îl apucă de o dată cu repezune, întrebându-l dacă ar voi poate să facă din el iar un domnitor și dacă a venit să-i facă propuneri? La aceasta, ambasadorul răspunzând, că Franța nu a avut nici odată nimic contra lui și că ar fi prea mulțumită să-l vadă reluându-și locul, principele întimpină, că guvernul francez l'a crezut implicat în uelțiri rusești. S'aun făcut multe prostii răspunse ducele; am crezut-o în adevăr; ne-am lăsat înșelați. La această propunere directă de reluare a tronului, principele Cuza răspunde: „Lăsați-mă a vă spune ceva: Ori ce s'ar întâmpla, nu voi consimți nici odată a reîntra în România prin o intervenire străină — cu armele Franței, tot altit de puțin ca și cu acele ale Rusiei. Nu aş vre să ajung altfel decât prin țară“. Venind vorba de înlocuirea principelui Carol, înlocuire ce în mintea ambasadorului francez părea lucru prea ușor, Grammont dă iar a înțalege principelui Cuza, că ar fi singurul în stare să-i iee locul; apoi iar se alunecă vorbirea la atacurile cărora este expus principele

Cuza din partea presei franceze, dar că guvernul francez este departe de a împărtăși acele păreri, după cum a putut să se convingă principele Cuza din o scrisoare (nu spune a cui) prin care se numea cu adevăratul său nume actul din 11 Februarie. „Căderea voastră“, spune ducele, ne a fost foarte neplăcută, și vă veți aduce aminte limbajul ce mi l'ați ținut după ce ați părăsit România; ați pledat pe lângă noi cauza principelui străin“. Venind vorba de eventualitatea unui război între Franția și Prusia, ducele de Grammont spune, că „războiul cu Prusia îl vom avea; el este neînlăturat; numai noi vom ca el să ne fie declarat. Pe de altă parte, este sigur că se vor încăera serios în Răsărit, și este cu putință să se trimită în aceste părți un corp francez. Am avea nevoie de un punct de sprijin din această parte. Avem unul în Unguri care văd cu foarte răi ochi încurajările date de guvernul român Transilvanenilor și oare care cuvinte imprudente ale principelui Carol asupra unirii tuturor Românilor sub toiajul său“. La această destăinuire atât de deplină a politicii franceze, principele Cuza întreabă încă odată pe Grammont: „Dar în sfârșit care vă este scopul; aveți un proiect hotărât, voiți să provocați o schimbare, să faceți un gol“? Nu ar fi greu repetă ducele, la care aluzii iarăși către așteptarea pe care Franția o pune în principele Cuza, acesta răspunde hotărât: „Foarte bine, însă pentru mine nu e vorba nici de principele Carol, nici de Roși; e vorba de țară. Cred că Franția nu primește ideile care au însemnat de mai multe ori Moldova și Muntenia ca un mijloc de compensare în noile întocmiri teritoriale dintre marile puteri. Dacă un așa plan, atât de protivnic intereselor noastre, ar fi să se îndeplinească, Franția ar plăti în chip crud o asemenea politică. Ar trebui, pentru a o dovedi, să intru în un alt rând de idei decît acel ce ne

preocupă în acest moment. Cit despre mine nu vreau cu nici un preț să reîncep meșteșugul de altă dată. Dar, dacă mi-aș videa țara amenințată de o mare primejdie; dacă un mare interes românesc ar reclama lucrarea mea; dacă ar trebui să plătesc cu persoana mea, în ziua aceea voi fi gata, ori ce ar putea să mă coste“. — Minutul este poate mai apropiat de cum îl socotiți, răspunse ducele. „Când va fi timpul spuneți-mi“. — E lucru convenit întrebă ducele, sculându-se? „Convenit“, răspunse principele Cuza.⁸

Această convorbire între ambasadorul Franței și principele Cuza nu avu nici o urmare în lumea faptelor, chestiunea vacanței tronului spaniol și a candidaturii la el a principelui Leopold de Hohenzollern, fratele principelui Carol, absorbind în curind toate puterile diplomației europene.

În 1870 însă fostul domnitor este ales deputat de câtră colegiul al 4-lea (al țaranilor) din județul Mehedinți și alegerea este validată de cameră. Princi-

8. Această convorbire a fost scrisă în repejunea vorbeii, cu plumbul, de Baligot secretarul principelui ce asista la întrevedere. Notele luate de Baligot pe cit și transcrierea lor se află în *Hîrtiile Rossetti*. O notă adresată, nuse știe cînd de Baligot, dă următoarea impresie a secretarului asupra convorbirii: „En quelque mots, voici la question astronomique (sic). M. de G. (rammont) est venu, il y a un mois, voir la personne que tu sais (principele Cuza). Il lui a demandé carrément si on pouvait compter sur elle dans le cas où la place deviendrait vacante? Ou a répondu: En principe non. Si le pays était en danger, s'il avait besoin de moi, oui; mais sous une condition. Quant à des appuis étrangers je n'en veux pas, ou mieux, je n'en ai pas besoin. L'attitude a été très digne et quelque peu hautaine. En se séparant le duc a répété: „Ainsi nous pouvons compter sur vous. Oui, dans les conditions qui j'ai dites. La conversation a duré 2 heures et ½. (*Hîrtiile Rossetti*). Numai poziția politică a Franței explică încercarea aceasta, făcută de reprezentantul ei, pe lângă fostul domnitor al României. De alt-feliu relațiile între el și împăratul Francezilor se zdruncinase pentru toldeana. La moartea lui Napoleon găsim pe Baligot scriind principelui Cuza, 29 Februarie 1873: „*Quelque griefs personnels que vous ayez contre le défunt, j'estime que vous devez les oublier, pour vous rappeler, etc. (Hîrtiile Rossetti)*. Principele, în urma acestui sfat, și scrise din Florența, împărătesei Eugenia o scrisoare de părere de rău în 25 Ianuarie 1873, (*Ibidem*.)

pele Carol trimite atunci principelui Cuza o scrisoare, prin care i spune, că-și va aduce totdeauna aminte cu plăcere gracioasa primire cu care l'a întâmpinat princesa Elena când i-a făcut vizita la Ruginoasa. Ea îi spunea atunci, dîndu-mi un prea frumos buchet: „Îmi pare foarte rău că vă primesc singură“. I răspunsei: „Părerea de rău pe care o simt nu este mai mică; dar cred că în împrejurările de față, este mai bine ca principele să nu se întoarne încă; totuși sperez că nu suntem prea departe de ziua cînd voi avea plăcerea de a-l saluta în România. Sfaturile care au călăuzit atunci hotărîrea mea, erau întemeiate pe considerații constituționale, pe care Alteța Voastră care ați fost 7 ani domnitorul acestei țări, era mai în măsură decît orî cine de a le înțelege, privind lucrurile din adevăratul lor punct de vedere. Astăzi situația s'a schimbat. De cînd alegerea Voastră ca deputat se găsește validată de cameră, greutățile constituționale au dispărut și nu pot decît să mă unesc cu toată inima la hotărîrea comună. Nu-mi rămîne decît a rosti Alteței Voastre dorința de a vă vedea revenind în România. Chiar în cazul cînd nu v'ar conveni de a primi mandatul de reprezentant care vă este oferit, fiți încredințați Altețai, că veți găsi totdeauna o bună primire la principele domnitor. Convins de simțimintele voastre de lealitate și de viul interes pe care-l purtați pentru dezvoltarea viitoare și pentru prosperitatea scumpei noastre patrii, vă rog principe de a mă readuce în buna reamintire a principesei și vă reînnoiesc rostirea înaltei mele considerații“.⁹

Principele Cuza răspunde principelui Carol, din Döbling lingă Viena, că „atunci cînd la 20 Aprilie 1867 i arătase scopul său de a reîntra în țară, el credea că noul rînd al lucrurilor era îndestul de statornic

9. Scrisoarea originală din 2 Martie 1870 în *Hîrtiile Rossetti*.

întemeiat și că reîntoarcerea lui nu putea aduce nici o greutate. Redevenit simplu cetățan în țara mea, vă ziceam, că nu năzuiesc decît la fericirea de a găsi acolo, împreună cu familia mea, traiul pacinic și rezervat care convine gusturilor și poziției mele. La acest demers, al cărui lealitate era garantată prin declarațiile mele pornite de la sine, precum și prin caracterul meu, pot zice chiar și prin trecutul meu, Alteța Voastră ați răspuns invocînd considerații sugerate de sfetnicii săi de atunci, considerații constituționale îmi scrie astăzi Alteța Voastră, dar pe care le voi numi pe adevăratul lor nume: rațiunea de stat. Adevărul este că măsuri silnice fură luate fără știrea camerei. Aceste acte ale ministerului vostru, erau ele oare constituționale? Nu o cred; ieșisem din țară, după cererea mea, după cum o dovedește scrisoarea mea către capul guvernului provizoriu din 1866; nici o lege nu mă lovise cu surgunul. Pentru ce nu aș fi putut trăi ca simplu cetățan în patria mea? În timpul domniei mele, nu am deschis eu liber porțile țării înaintașilor mei, principilor Bibescu, Știrbei, Vogoride? Ceea ce reeșia din scrisoarea Alteței Voastre, era că prezența mea putea constitui încurcături serioase pentru guvern. În o așa stare de lucruri nu era cu putință a șovăi: mă hotărîm a trăi departe de România. Această dureroasă jertfă o datoriam țării mele, operei mele și însăși convingerei mele, și iată pentru ce: patru ani de domnie a trebuit să deprindă indestul pe Alteța Voastră cu istoria acestui timp, pentru ca ea să știe, că am fost unul din capiî partidului național care ceruse încă din 1857, în Moldova, un principe străin. Alteța Voastră a putut vedea în hîrțile mele care sunt tot în minile Voastre, ținta ce mi-o propusesem cînd în 1859 am primit ca un deposit sacru, îndoita coroană a Ro-

măniei. Ea a putut să constate că, fără a mă lăsa să fiu oprit de incurcăturile din lăuntru și din afară, am îndeplinit din punct în punct programul pe care-l trăsesem: unirea Moldovei cu Muntenia, crearea unei oștiri naționale,¹⁰ trei milioane de clăcași făcuți proprietari și înzăstrați cu toate drepturile politice, înapoierea către țară a unei cincimi din pământul ei, uzurpat de un cler străin, promulgarea unui cod întemeietor al egalității civile, constituirea unei biserici naționale, instrucția publică făcută gratuită și obligatorie, concesiunea unor mari lucrări publice: drumuri, poduri, căi ferate, în sfârșit autonomia țării. Aceste rezultate fiind dobândite, rămânea de îndeplinit cel de pe urmă punct din programul meu. Alteța voastră ați putut să vă convingeți că, de și am dat timp de șapte ani îngrijirile mele statornice la reorganizarea politică, socială și economică a României, nici odată nu am pierdut din vedere principiul domnului străin, pe care-l credeam singur în stare de a asigura statornicia nouelor așezăminte. Alteța Voastră știe în sfârșit, prin scrisoarea mea din Octombrie adresată împăratului Napoleon, că îmi puneam onoarea de a coborî de bună voie și în un timp scurt de pe tron și a încredința soarta viitoare a țării mele unui principe străin, vrednic de o însărcinare atât de mare. Nu prin o zadarnică mândrie mă întorc către trecut, ci pentru a arăta Alteței voastre, că să fie bine constatat, că nici un gând ascuns nu-mi însuflase demersul meu din 1867, când am cerut favoarea de a reintra în România. Cetățean român, aveam și o repet am dreptul de a trăi în țara mea, și acest drept a căpătat chiar acumă fără a mea

10. Insuși maiorul Lecca, ministrul de război recunoaște lucrul, fiind publică în *Mon. of.*, din 3 April 1866, că Cuza-Vodă a lăsat o armată de 40,000 de oameni, plus 32 de batalioane de miliții și 100 de tunuri.

știre, consfințirea încrederei concelațenilor mei și un vot al camerei, consfințirea cea mai constituțională ce se poate pretinde. Și cu toate aceste nu voi face întrebuintă de acest drept. Altelea voastră se asociază din inimă la hotărîrea camerei: ea crede că situația s'a schimbat și că pot reveni în România și iea grija de a face apel la lealitatea și la patriotismul meu. Patriotismul meu Principe, este de o potrivă cu a mea demnitate; el îmi interzice un demers care ar crea, este loc de a se teme, serioase incurcături Alteței Voastre, și lealitatea mea mă osindește la surgun. Nu pot da scumpei mele țări o dovadă mai reală a iubirei adînci ce am cătră ea, și Alteței Voastre o mărturisire mai curată a simpatiilor mele pentru fericirea și dăinuirea ei".¹¹

De și domnitorul deșțarat nu umblase nici odată după recăpătarea tronului și refuzase chiar propunerile ce i se făcuse în această privire, partizanii lui îl îndemnau neconținut, a lăsa ca „hotărîrea Măriei Voastre să fie zdruncinată de voința națiunii. Cea mai mare parte din ciți au fost în contra Măriei Voastre și au recunoscut rătăcirea și văd că numai Măria Voastră ați putea pune capăt nenorocirei. Eū sper că Maria Voastră care ați iubit și iubiți țara, veți uita nerecunoștința unora și veți reveni ca fiū iubit al patriei".¹²

Bine înțales că, după 1871, asemenea stăruinți a-

11. Proiect de răspuns din Döbling lingă Viena în April 1867. Toată corespondența este scrisă în limba franceză. Este probabil că scrisoarea cătră regele Carol nu va fi deosebită de proiect, dacă nu va constitui poate chiar copia ei.

12. Scrisoarea lui *Cariagdi* către principele *Cuza* datată din Neapole 12 Ianuarie 1872. *Cariagdi* arată ca exemplu, din cei prezenți pe Alexandru Candiano care „se zice că face studii de drept și care mi-a aratat că a venit la Florența să implorē iertarea Măriei Voastre”. Scrisoarea aceasta a fost cunoscută d-lui *Maiorescu* care reproduce locul acesta, în o notă din *Introducerea la Discursurile parlamentare*, Buc. 1887.

veaŭ încă mai puțin înțeles decît înainte, de oare ce acum, pe lîngă statornicul refuz al principelui Cuza de-ași întoarce iar gîndul cîtră tronul pierdut, se schimbase de a totului tot și împrejurările politice ale Europei.

În curînd însă suferințele omului trebuiaŭ să se adaogă la acele acte ale domnitorului căzut. Boala pe care Alexandru Cuza voia s'o înlătore, încă din timpul domniei lui, prin cura de la Ems, luase proporții îngrijitoare. El se strămută sub caldul cer al Italiei, la Florența, sperînd a combate mai cu înlesnire a ei propășire. De aici trimite el scrisoarea cîtră P. Grădișteanu, pe lîngă niște arme, ca semn de recunoștință pentru strălucita lui pledoarie în afacerea Osoiului și pentru apărarea loviturii de stat care revenia adese ori în desbaterile camerilor timpului. Fostul domnitor spune lui Grădișteanu în această scrisoare :

„Sunt opt ani, aproape la aceeași epocă, eram la Constantinopole. Mă dusesem la Sultan, spre a expune Maiestaței sale necesitatea revoluției ce îndeplinisem în România. Această însămma a cere de la Sublima Poartă a consfinți, cu concursul marilor puteri, drepturile de neatîrnare launtrică pe care le proclamasem cu hotărîre și care ne fusese tăgaduite pînă atunci. Primirea strălucită ce mi se făcu nu fu ajunsă decît de înalta bună-voință a Maiestaței sale. Avui mulțămirea a vedea aprobate toate acele mele. Cu prilejul acesta lăsăiŭ cite-va suvenire demnitarilor sau ofițerilor otomani pe care Sultanul bine voise a-i alipi pe lîngă persoana mea. Mi-aŭ rămas din acea epocă niște arme. Vi le trimit. Păstrați-le în amintirea lui ²/₁₄ Mai 1864, o mare dată în istoria noastră și, nu o spun fără mîndrie, o frumoasă dată în viața mea.

„In fie care an gîndul meu se întoarce cîtră acest trecut, acum alit de îndepărtat. Vă aduceți aminte trista situație in care luptele de partide aruncase pe biata noastră Romănie? De o parte, o cameră de oameni, cei mai mulți inteligenți fără indoială, dar neinstare de a-și găsi îndreptarea și încercînd cel mai adese ori—și atunci fără a lor știre—cele mai pierzătoare inrîuriri, uitînd interesele reale ale țarei, afacerile, pentru a le jârfti unor sterpe preocupări de persoane sau de politică. Pe de altă parte guvernul meu silindu-se a liniști patimele lor, a îndrepta activitatea națională in căile roditoare, mistuindu-și puterile contra unei opoziții oarbe sau spirite rătăcite care-î refuzaū pînea de toate zilele, budgetul, care compromiteau viitorul, răspingînd legile cele mai folositoare: legea rurală, concesiia drunurilor de fier etc. Ah! Ce tristă privilește! Și cit mă fericesc eu de a fi avut inima atunci, spre a face chemare la poporul romîn, spre a-î descoperi ranele lui și a-î expune mijlocul de a le vindeca!

„S'a spus că 2 Mai este o lovitură de stat. Tot deauna am protestat in protiva acestei numiri, pentru că se întiparia actelor mele un caracter de reprobare pe care voturile poporului romîn au răspsins'o in chip solemn. Dacă cu toate aceste se voește că 2 Mai să fi fost o lovitură de stat in contra străinului și mai bine zis in folosul neatîrnării noastre naționale, o mărturisesc cu mîndrie; dar la interior 2 Mai a fost o revoluție, o revoluție neaparată și nimic mai mult. Numai cit in ziua aceea, revoluția plecă de la tron, nu in scopul micșurător de a spori puterile ocîrmuirii sau de a favoriza interesele unei dinastii, ci cu nobilul program al divanurilor ad-hoc. Neatîrnarea launtrică a Romăniei asigurată, egalitatea politică și socială aclamată de cîtră trei milioane de Romîni zmulși din șărbire și

inzestrați cu drepturi de cetățeni și de proprietari, egalitatea civilă constituită prin promulgarea unui nou codice, concesiile nouelor lucrări publice de drumuri de fier, poduri, care inzeceau izvoarele comerțului și ale industriei; și ca încheiere a acestui program, marea idee care trebuia, în cugetul meu, în speranțele mele, să încununeze cariera mea politică, aceea pe care o expuneam în mesajul meu din Decembrie 1865, abdicarea mea și instituirea unui principe străin prin alegerea nației române.

„Iată ce a fost în adevăr 2 Mai; iată cum trebuia să se sfârșască, asigurând în chip trainic viitorul țării, revoluția politică socială și civilă pe care o inaugurasem.

„Ce s'a făcut cu toate aceste proiecte, o știți scumpe domnule Grădișteanu. Un atentat uricios aduse țara la două degete de a ei ruină și, dacă primejdia putu fi înlăturată, o fu numai mulțămîta bunului simț admirabil al poporului român, mulțămîta și simpatiilor pe care le dobîndisem în afară, mulțămîta mai ales silințelor unui guvern pe atunci a tot puternic în Europa care îmi făcu onoarea de a mă asculta cu o încrezătoare bună-voință.

„Slava lui Dumnezeu, în mijlocul acestor crize îngrijitoare, opera de la 2 Mai nu a fost zdruncinată. Statutul pe care l'am obținut la Constantinopol este și va rămînea piatra de temelie a autonomiei României; în existența politică pe care ne o închezeșluește, ori ce guvern român ia și va lua dreptul de a se constitui și de a modifica constituția, după trebuințele sale și cu toată neatîrnarea.

„Nu ne mirăm ca oamenii netrebniți să fi încercat să se revină asupra trecutului, pe care l'am desființat în folosul maselor, să se calomnieze actul din 2 Mai în disprețul istoriei și al adevărului. Țara, judecătorul suveran al tuturor, a făcut dreptate.

la toate prilejurile de aceste atacuri rușinoase sau vrednice de ris.

„Nu este aceasta oare explicația acelor voturi care în două rînduri au venit să mă cheme din fundul retragerii mele, ca un răsunset mișcător al gîndului înțelept și al dreptății Romînilor?

„N'am uitat, iubite domnule Grădișteanu, că vocea d-voastră cea elocventă s'a ridicat tot deauna inimoasă în parlament, de cîte ori atacuri rău voitoare s'au arătat contra actului de la 2 Mai. Ați înțeles că această revoluție cuprindea în pîntecele ei prosperitatea viitoare a patriei noastre mult iubite și ați găsit cele mai nobile accente pentru a o apăra împreună cu toată țara.

„Vă mulțămesc, și cu acest titlu, vă rog a primi amintirea ce v'o trimit“.¹³

Este invederat, că în purtarea principelui Cuza, cum reiese din scrisorile reproduse, există oare care contradicere. De și prin scrisoarea din 1867, el nu cerea propriu vorbind învoirea principelui domnitor de a reîntra în țară, înșă este invederat că înștiințarea lui că are de gînd a veni în Moldova și așteptarea răspunsului domnitorului era aproape acelaș lucru, mai puțin forma. Dacă i s'ar fi încuviințat intrarea, principele Cuza ar fi reîntrat în țară, mai ales că pe atuncea trebuia să se judece procesul pentru moșia Osoiul, cu prilejul căruia se punea în sama fostului domnitor o mulțime de fapte pe care avea interes să le nimiciască, și care apoi au și fost nimicite prin apărarea procesului de către P. Grădișteanu. Apoi, dacă domnitorul avea scopul de a intra în Moldova la 1867, el trebuia să știe încă de atunci, că prezența sa în țară ar fi putut să

13. Scrisoarea originală a principelui Cuza c. P. Grădișteanu din 18 (30) Aprilie 1872, Florența. *Hîrțile Rossetti*. Reprodusă și în *Arhiva* 1902.

aducă incurcătură domniei principelui Carol, de oare ce încă în 1870 el crede că lucrul s'ar putea întâmpla, și de aceea refuză pofțirea domnitorului de a reveni în România. Dar aceste șovăiri în păreri se explică, prin trecerea timpului, prin piezișirea din ce în ce mai mare, ce perspectiva faptelor trecute ce se îndepărtau mereu, o întipărea în sufletul fostului domnitor.

Dacă însă se poate constata oare care nebotărire în cugetul principelui Cuza, în ceea ce privește reîntoarea lui în România—față cu principiul domnitorului străin, fostul domnitor rămânea totdeauna statornic, și toate rostirile lui de după cădere concordă cu făgăduințele date înainte de a se urca pe tron și cu actele sale din timpul chiar al domniei. Credem deci că față cu o stăruință atât de armonică a acestei idei în cugetul principelui Alexandru Cuza, este nedrept de a-l învinui de scopuri dinastice, în orî ce moment al vieții lui—și dacă zicem că este nedrept, o facem, *fiind că este neadevărat*, dreptul nefiind decît adevărul în relațiile juridice dintre oameni.

Dacă am stăruit atât de mult asupra acestei împrejurări, am făcut-o din pricina urmărilor ce iesă din ea, privitor la caracterul fostului domnitor. Ea dovedește, în primul loc, a lui desinteresare și deci a lui iubire de țară și mai departe, că toată activitatea lui în timpul domniei fusese călăuzită numai de acest din urmă simțimînt, încît ca un soare ce apune aruncă razele sale luminătoare asupra întregului tablou al domniei lui și ne dă cheia înțelegerii tuturor strădănuirilor sale.

Moartea și înmormîntarea lui Cuza Vodă.
Fostul domnitor nu trebuia să mai trăiască mult după scrisoarea trimisă lui Petru Grădișteanu. Boala

de care suferia și a căreia alinare o căutase încă în timpul domniei, la băile de la Ems, se agravase mult, din cauza supărărilor care-l lovise. Aflind că un specialist vestit ar trăi la Heidelberg, în Germania, el plecă din Florența spre acel oraș și ajunse acolo în Mai 1873. Răcind în timpul drumului, el căzu la pat îndată după sosirea lui în Heidelberg, și-și dădu duhul în ziua de 5 Iunie 1873, între străini, avînd la căpătaiuul său, numai pe soția lui. Ramășițele lui fuse aduse în România și înmormintate la biserica de pe moșia lui Ruginoasa. O lume nesfîrșită venită din toate unghiurile țarei împodobi această tristă sărbare. Se rostiră cuvîntări de cătră P. Grădișteanu, N. Ionescu și M. Cogălniceanu. Acest din urmă zise între altele, cuvintele, că „*nu greșelele ci faptele* lui Cuza Vodă adusesese a lui de-tronare“.

SFÎRȘIT.

